

طراحی و تدوین الگوی فرهنگ دفاع مقدس

رمضان شعبانی سارویی*

E-mail: ramzan.shabanni@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۴/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۰/۲۸

چکیده

فرهنگ دفاع مقدس جنبه‌ای از فرهنگ است که به زندگی و نحوه کنش افراد جامعه به مسائل مختلف در صیانت از آرمان‌ها، ارزش‌ها و مرز و بوم در برابر تهدیدهای مرتبط با حوزه پایداری کشور در هشت سال دفاع مقدس ارتباط پیدا می‌کند. این فرهنگ الگوهای سمت‌گیری نسبت به موضوعات مختلف و مرتبط با استقلال، پایداری و بالندگی کشور را سامان می‌دهد و افراد و جامعه را برای اقدامات مختلف آماده می‌کند. ابعاد هویتی فرهنگ دفاع مقدس حکایت از خاستگاه اسلامی ایرانی آن است. تعیین جزئیات فرهنگ دفاعی و شاخص‌ها و الزامات مرتبط با آن امر مهمی است و باید در نگاهی نظام‌مند به طراحی الگوی فرهنگ دفاع مقدس مبادرت ورزید. از این‌رو، هدف این نوشتار، طراحی و تدوین یک مدل، جهت تبیین الگوی فرهنگ دفاع مقدس است. روش تحقیق، توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای با هدف تبیین ابعاد و مؤلفه‌های مدل فرهنگ دفاع مقدس در ایران است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که مجموعه‌ای از ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های هدفمند در الگوی فرهنگ دفاع مقدس ریشه در هویت اسلامی ایرانی دارد.

کلید واژه‌ها: خدمات‌حوری، ولایت‌مداری، کرامت انسانی، بسیجی، مدیریت جهادی.

مقدمه و طرح مسأله

پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) از یک سو ملت مسلمان ایران را از سلطه نظام استبدادی طاغوت‌رهای بخشید و از سوی دیگر با منطق قرآنی «لا تظلمون و لا تظلمون» و با بیداری اسلامی خود، منافع نامشروع قدرت‌های سلطه‌گر را با چالش جدی روبه‌رو ساخت. به این خاطر، از آغاز آماج انواع توطئه‌ها قرار گرفت. ایجاد جنگ داخلی و دامن زدن به اختلافات قومی و مذهبی، ایجاد شبکه گسترده جاسوسی برای حمایت از مخالفان نظام، طراحی کودتاهای متعدد و دهها توطئه دیگر قبل از جنگ تحمیلی، ابعاد گسترده مخاصمه جبهه مشترک غرب سلطه‌گر و شیوخ مرتجع منطقه‌ای با ایران اسلامی بود.

با احساس خطر جدی از انقلاب اسلامی و شکست توطئه‌های براندازانه علیه جمهوری اسلامی، دشمنان مترصد جنگی تمام‌عیار در یک جبهه مشترک منطقه‌ای و جهانی شدند. هم‌چنان‌که این تهاجم گسترده ابعاد تازه‌ای یافت، در سوی دیگر تبدیل به حماسه‌ای شد که به «دفاع مقدس» در فرهنگ سیاسی ایران مشهور شد. از مقاومت ۳۵ روزه خرمشهر تا آزادسازی شهرهای اشغال شده و عقب‌راندن بعثی‌های متجاوز و تعقیب آنان در داخل خاک عراق، مقطعی ۹۵ ماهه ساخت که نقطه عطفی در تاریخ ایران شد و در کارنامه دفاعی ملت ایران در چهار سده گذشته آن را از ۲۵ جنگ دیگر متمایز ساخت. و بدین‌سان دوران پایان‌هزیمت تاریخی ایران و تبدیل تهدید به فرصت انقلاب اسلامی و آغاز روند بازدارندگی جمهوری اسلامی شد.

دفاع مقدس علاوه بر حفظ و بقای کشور و نظام جمهوری اسلامی، به خلق فرهنگ دفاعی جدیدی در تاریخ ایران منجر شد که از آن به «فرهنگ دفاع مقدس» یاد می‌شود. گذشت بیش از ربع قرن از حماسه دفاع مقدس، ماندگاری این فرهنگ را با تهدید جدی نسیان و تحریف و وارونه جلوه دادن حقایق آن روبرو می‌سازد. «یک حماسه برای آن‌که زنده، ماندگار و از تحریف مصون بماند و هم‌چنان روح حماسی یک ملت را شاداب نگاه دارد، باید به‌طور صحیح، ثبت و روایت و ابعاد گوناگون آن به‌طور دقیق تبیین شود. پاسداشت یک حماسه از آن‌رو اهمیت و ضرورت دارد که نسل‌های بعدی می‌توانند آن را در آزمون‌های سخت حوادث سرمشق قرار دهند و از پیام و دستاورد سترگ حماسه‌سازان الهام و نیرو بگیرند (اکبری، سنگری و عبداللهی، ۱۳۸۷: ۲۳).

بنابراین، هر چند صدها کتاب در عرصه ثبت خاطرات و تاریخ‌نگاری جنگ از سوی ایثارگران دفاع مقدس به رشته تحریر درآمد، اما آنچه مورد غفلت واقع شده تبیین

ماهیت هویتی فرهنگ دفاع مقدس است. با این توصیف، هدف اصلی این نوشتار طراحی الگوی فرهنگ دفاع مقدس در ایران است.

سؤال‌های تحقیق

- ۱- مؤلفه‌ها و شاخص‌های بعد بینشی الگوی فرهنگ دفاع مقدس چگونه قابل شناسایی و تعیین است؟
- ۲- مؤلفه‌ها و شاخص‌های بعد گرایشی الگوی فرهنگ دفاع مقدس کدام است؟
- ۳- مؤلفه‌ها و شاخص‌های بعد رفتاری الگوی فرهنگ دفاع مقدس چیست؟

فرضیه

فرهنگ دفاع مقدس در جمهوری اسلامی دارای ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی است که ریشه در هویت ملی ایرانیان دارد.

پیشینه تحقیق

کارهای پژوهشی و تألیفی زیادی تاکنون در ابعاد فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی دفاع مقدس انجام شده است. مراکز گوناگونی مانند بنیاد حفظ آثار، پژوهشگاه دفاع مقدس و پژوهشگاه امام صادق(ع)، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه و امثالهم در تلاش گسترده‌ای خاطرات رزمندگان اسلام را به صورت صدها جلد کتاب ارزشمند منتشر کرده‌اند و یا به تجزیه و تحلیل عملیات‌ها از بعد نظامی و سیاسی - فرهنگی پرداخته‌اند. اما به رغم انجام این تحقیقات در کشور الگوی فرهنگ دفاع مقدس به عنوان یک مقوله مهم در دفاع مقدس به شکل مستقلی مورد بررسی قرار نگرفته است، از این روی طراحی الگوی فرهنگ دفاع مقدس در نوع خود بدون سابقه است.

اکبری، سنگری و عبداللهی (۱۳۸۷) در پژوهش خود به تبیین عوامل معنوی و فرهنگی دفاع مقدس پرداختند. نتایج پژوهش آنها نشان می‌دهد که ده عامل مهم معنوی و فرهنگی در دفاع مقدس مؤثر بوده‌اند. این عوامل شامل باورهای دینی، امدادهای غیبی، ارزش‌های اسلامی، فرهنگ عاشورا، شباهت‌جویی به جنگ‌های صدر اسلام، رهبری امام خمینی، وحدت مردمی، حضور روحانیت، تبلیغات و هنر و ادبیات است. خطیبی کوشکک (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان ارزش‌ها در دفاع مقدس به برشمردن چهارده ارزش اقدام کرده است. این ارزش‌ها عبارتند از خدامحوری، ولایت‌مداری،

معداباوری، مقصد الهی، کرامت انسانی، تکلیف‌گرایی، شور و حال عارفانه، توسل، صبر و استقامت، مشارکت همگانی، شباهت دفاع مقدس به جنگ‌های صدر اسلام، عاشورا و دفاع مقدس، فرماندهی پیامبرگونه امام‌خمینی و اتحاد رمز پیروزی. این آثار پس از مطالعه نویسنده و بررسی نقاط ضعف و قوت آنها، سهم مؤثری در ترسیم نظری مدل تحقیق ایفا کرد.

۱- چارچوب مفهومی و نظری

۱-۱- تعاریف

الف) الگو/ مدل: مجموعه‌ای از مفاهیم و فرضیه‌هایی که ارتباط تنگاتنگی با هم داشته و مجموعاً با چارچوب تحلیلی منسجم خود، ضمن نشان دادن کلیت یک سیستم، الگو براساس آن بازسازی می‌شود.

ب) فرهنگ: «نظام‌واره‌ای است از باورها و مفروضات اساسی، ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و نمادها و مصنوعات که ادراکات، رفتار و مناسبات جامعه را جهت و شکل می‌دهد و هویت آن را می‌سازد» (نقشه مهندسی فرهنگی کشور، ۱۳۹۲: ۱۶).

ج) دفاع مقدس: دفاع مقدس؛ مجموعه مجاهدت‌ها، حماسه‌ها، پایمردی‌ها و فعالیت‌های متنوعی که ملت شریف و مسلمان ایران و نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در طول ۸ سال دفاع مقدس (۲۸۹۵ روز) در برابر تهاجم استکبار جهانی و رژیم بعث عراق به خاک ایران اسلامی انجام دادند و در این امتحان الهی سربلند و پیروز بیرون آمدند.

۲-۱- مدل نظری

اگر جامعه را به چند بخش تقسیم کنیم؛ بخش اساسی و جهت‌دهنده و زیربنایی آن فرهنگ است. فرهنگ هر جامعه نیز دارای اجزایی است که فرهنگ دفاعی از جمله آنها محسوب می‌شود. «فرهنگ دفاعی جنبه‌هایی خاص از فرهنگ است که به زندگی و نحوه کنش افراد جامعه به مسائل مختلف در صیانت از آرمان‌ها، ارزش‌ها و مرز و بوم در برابر تهدیدهای مرتبط با حوزه‌های پایداری کشور ارتباط پیدا می‌کند. بنابراین فرهنگ دفاعی، الگوهای سمت‌گیری به موضوعات مختلف و مرتبط با استقلال، پایداری و بالندگی کشور را سامان می‌دهد و افراد و جامعه را برای اقدامات مختلف

آماده می‌کند. یکی از این اقدامات که نشأت گرفته از فرهنگ دفاعی است، مسأله حس تعلق و مشارکت ایثارگرانه مردم در دفاع از ارزش‌ها، هویت، استقلال ملی، دستاوردهای انقلاب، بالندگی و پیشرفت کشور و نحوه ورود افراد جامعه به آن است. از این رو، می‌توان فرهنگ دفاعی را به‌عنوان «نظام ارزشی، هنجاری و الگوهای ناظر بر ادراک، سمت‌گیری و پایدارسازی جامعه در برابر تهدیدات و آسیب‌ها و تلاش برای ایجاد امنیت، حس بالندگی، امید و پیشرفت در کشور مرتبط با حوزه‌های مختلف» تلقی کرد (عامری، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

فرهنگ دفاعی کشور، هم از نظر معنا و هم ساختار، مشتمل بر زیرساخت‌ها و ارکان فرهنگ ملی است که امکان بقاء، پیشرفت و تعالی جامعه در شرایط امن را فراهم ساخته است. اقتدار نظام اسلامی آن هم در شرایط کنونی محیط امنیتی، نیازمند بازتولید، بازشناسی، تحکیم و ساختارمندی مدبرانه، آینده‌نگرانه و هدفمند مؤلفه‌های فرهنگ دفاعی است (عامری، ۱۳۹۳: ۱۲۵). تعیین جزئیات فرهنگ دفاعی و شاخص‌ها و الزامات مرتبط با آن امر مهمی است و لازم است با نگاهی نظام‌مند به طراحی الگوی فرهنگ دفاع مقدس مبادرت ورزید.

تکته اول: چگونگی طراحی نظری الگوی فرهنگ دفاع مقدس

برای مدل‌سازی مناسب نیاز است که یا از نگاه قیاسی و یا استقرایی و یا تلفیقی از هر دو استفاده شود (ر.ک: کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۶: ۱۵۰-۱۲۰). در این نوشتار محقق رویکرد قیاسی و حرکت از کل به جزء را انتخاب کرد.

برای تحقق مدل، سه متغیر «بینشی، گرایشی، و کنشی» به‌عنوان سه بعد اصلی پایه‌های نظری الگوی فرهنگ دفاع مقدس مبنا قرار گرفته است. در ترسیم مؤلفه‌های ابعاد، ۹ مؤلفه شامل خدامحوری، ولایت‌مداری، معادباوری (مؤلفه‌های بینشی) مقصد الهی، کرامت انسانی، معنویت‌گرایی (مؤلفه‌های گرایشی) پاسداشت سبک زندگی اسلامی ایرانی، انقلابی و بسیجی، مدیریت جهادی (مؤلفه‌های کنشی) مشخص شدند. شاخص‌های چهارگانه برای هر یک از مؤلفه‌های ۹ گانه، در مجموع ۳۶ شاخص پدیدار کرد که براساس تجربیات عملی، جمع‌بندی از تحقیقات انجام شده و نظر برخی محققین مرتبط، جمع‌آوری شد و همه اجزای مدل با ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها در یک مجموعه نظام‌مند به‌عنوان حلقه‌های به هم پیوسته پایه نظری الگوی فرهنگ دفاع مقدس طراحی شد.

نکته دوم: یافته‌های تحقیق

ردیف	مفهوم	ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
۱	الگوی فرهنگ دفاع مقدس	پیشی / اعتقادی	۱- خدامحوری	۱- خداباوری و خداگرایی
				۲- ایمان به امداد و نصرت الهی
				۳- اعتقاد به محبت و رضایت الهی
				۴- ایمان به ارزش‌های اسلامی
			۲- ولایت‌مداری	۱- شناخت و باورمندی به جایگاه و اختیارات ولایت
				۲- شناخت و پذیرش اندیشه‌ها، منویات، اولویات‌ها و مطلوبیت‌های رهبری
				۳- باور به اطاعت از ولی ولایت مطلقه ولی فقیه
				۴- معتقد به دفاع از حریم ولایت
			۳- معادباوری	۱- ایمان به بازگشت همه انسان‌ها به سوی خدا
				۲- اعتقاد به عالم برزخ و قیامت و پاداش و جزای پس از مرگ
				۳- باور به رسیدن به احدی الحسین (یکی از دو نیکویی)
				۴- اعتقاد به رسیدگی دقیق و عادلانه به اعمال در آخرت

۱- الگوی فرهنگ دفاع مقدس (پیشی / اعتقادی)

الف) خدامحوری

شناخت خداوند، در فطرت بشر به ودیعه نهاده شده و ایمان به خداوند، مرحله بالاتری از شناخت خداوند است. قرآن مجید و پیامبر اکرم (ع) در کنار دعوت به اسلام مردم را به ایمان به خدا و معاد فرا خوانده‌اند (صف، ۶۱)، مرحله بالاتر از خداباوری، خداگرایی است. به کسی که مطابق خواست و اراده خداوند عمل کند، خداگرا گفته می‌شود. انسان خداگرا همه افعال خود را برای امتثال الهی انجام می‌دهد. هنگامی که انسان به مرحله معرفت خداوند رسید و خدا باور شد و گفتار و رفتار خود را بر پایه خداگرایی تنظیم کرد، با تمام وجود، نصرت الهی را در زندگی حس می‌کند. از نتایج خدامحوری، عشق و محبت به خداوند است. انسان خداشناس خداباور، هر چه را در عالم هست از آن محبوب و معشوق خود می‌داند، تا از این رهگذر به او نزدیک‌تر شود. نمونه‌های پرشماری از عشق و محبت رزمندگان به خداوند را در سال‌های دفاع

مقدس شاهد هستیم (ر.ک: خطیبی کوشکک، ۱۳۹۰: ۲۸): «وضعیت خطرناکی بود. از همه سو آتش می‌آمد. به چهره تک‌تک نیروها که نگاه می‌کردم، نور شهادت پیدا بود. خود حاجی (سردار شهید علی قوچانی) را خطر بیشتر تهدید می‌کرد. او اگرچه مسوول محور بود و می‌توانست چند کیلومتر عقب‌تر عملیات را هدایت کند، اما جلوتر از نیروهایش با دشمن می‌جنگید... همین که متوجه شد ظهر شده است رو به بچه‌ها کرد و گفت: وقت نماز است، به ترتیب نماز بخوانید (خطیبی کوشکک، ۱۳۹۰: ۳۳). از سوی دیگر انسان خدامحور در همه فعالیت‌های فردی و اجتماعی، همواره در صدد جلب رضایت پروردگار عالمیان است. آشکارترین و خالصانه‌ترین نشانه‌های این روحیه را در نوشته‌ها و وصیت‌نامه‌های شهدای سال‌های جنگ می‌توان یافت: «ای خدا، می‌دانی که من فقط برای رضای تو به این راه قدم گذاشتم و جان ناقابل خود را در این راه پاک و مقدس شهیدان هدیه می‌کنم» (سفیران نور، بی‌تا، ج ۱: ۴۲۸).

در دوران دفاع مقدس همه باور داشتند که تمام امور و از جمله نصر و فتح به دست خداست و به مصداق آیه شریفه: «وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ» (آل عمران، ۱۲۶) وارد صحنه کارزار می‌شدند. اعتقاد، باور قلبی و نگرش خدایاباورانه ابتدا در فرماندهان و سپس در رزمندگان به رفتار خدایی منجر می‌شد. با نگاه به دست خط فرمانده شهید حسن باقری، ایمان و توکل به خداوند از شرایط اصلی انتخاب فرماندهان و مدیران آن دوران ذکر می‌شود (یادداشت ۱۳۶۰/۷/۲۲).

بنابراین اعتقاد و ایمان به خدای متعال مهم‌ترین پشتوانه دفاع مقدس بود که از یک‌سو عامل حضور در جبهه حق علیه باطل و حراست از نظام نوپای اسلامی بود و از سوی دیگر عامل پیدایش خشم مقدس نسبت به دشمنان انقلاب اسلامی و صف‌آرایی در مقابل جبهه کفر بود.

ب) ولایت‌مداری

ولایت‌مداری یعنی درحوزه فردی، اجتماعی و سازمانی ولایت قطب و محور همه اندیشه‌ها، رفتار، موضع‌گیری‌ها و حرکت‌ها باشد و تمام نهادها و سازمان‌های مردمی و حکومتی، مدیران و افراد خود را با ولی امر هماهنگ و همراه سازند. شناخت و باورمندی به جایگاه و اختیارات ولایت، شناخت و پذیرش اندیشه‌ها، منویات، اولویت‌ها و مطلوبیت‌های رهبری، باور به اطاعت از ولایت مطلقه ولی فقیه؛ معتقد به دفاع از حریم ولایت از مهم‌ترین شاخص‌های ولایت‌مداری است.

حقیقت ولایت محوری و تحصیل همه مراتب آن در ابعاد فردی، اجتماعی و سازمانی مستلزم اعتقاد و پایبندی و التزام فکری و عملی به اموری است که در یک بیان کلی می‌توان آنها را به دو بخش الزامات فکری و عملی تقسیم کرد:

الف) الزامات ولایت محوری در اندیشه و اعتقاد: شناخت ولایت و امام‌شناسی، معرفت و ایمان به شئون ولایت، اسوه دانستن ولی خدا، درک صحیح از منویات رهبری، تبری (دشمن‌شناسی)، شناخت بُعد مردمی ولایت.

ب) الزامات عملی ولایت محوری: بیعت و اعلان وفاداری، اطاعت عملی، همراهی و ملازم رهبری بودن، محبت ولی امر، استقامت و پایداری، خیرخواهی برای ولایت، دفاع از حریم ولایت، تلاش برای گسترش ولایت محوری. اوج تجلی ولایت محوری را باید در نگرش و رفتار رزمندگان دفاع مقدس و آحاد جامعه ایران اسلامی در هشت سال دفاع مقدس جست‌وجو کرد که همه هستی خود را برای آرمان‌هایشان تقدیم کردند.

ج) معادباوری

معادباوری با اندیشیدن درباره مرگ و جهان پس از آن آغاز می‌شود. از اصول اعتقادی مجاهدان سال‌های دفاع مقدس، معادباوری و ایمان به جهان پس از مرگ بوده است. رزمندگان جوان و نوجوان، به سبب فطرت پاک و الهی‌شان، از دنیای فانی، دل برمی‌کنند و با شور و شوق تمام داوطلبانه در میادین نبرد از خود شهامت و شجاعت نشان می‌دادند و در این راه، از جراحت و اسارت و شهادت ترسی نداشتند. تنها عاملی که آنان را به این مقام والا رسانده بود ایمان به حیات جاودان آخرت بوده است (خطیبی کوشکک، ۱۳۹۰: ۴۵). ایمان به بازگشت همه انسان‌ها به سوی خدا و اعتقاد به عالم برزخ و قیامت و پاداش و جزای پس از مرگ از شاخص‌های مهم معادباوری رزمندگان دفاع مقدس بوده است. از سوی دیگر باور رسیدن به احدی الحسینین (یکی از دو نیکویی)، پیروزی بر دشمن و یا شهادت در راه خداوند یکی از دو پیروزی بزرگ است که در وصیت‌نامه‌های ایثارگرانی چون شهید محمد فرزانه اقدام موج می‌زند: «مادر، به من درسی آموختی که پای خود را جای پای شهیدان بگذارم و چه کشته شوم و یا سالم برگردم برای تو و خانواده افتخار بزرگی است (سفیران نور، بی‌تا، ج ۱: ۱۲۷).

شهادت‌طلبی و استقبال از خطرات، ریشه در باور عمیق فرماندهان و رزمندگان دوران دفاع مقدس داشته است و اشاره به این آیه از قرآن کریم دارد که: «وَلَا تَحْسَبَنَّ

الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران، ۱۶۹). این آیه شریفه زینت بخش اغلب وصیت‌نامه‌ها و دست‌نوشته‌های رزمندگان دوران دفاع مقدس است. از دیگر شاخص‌های معادباوری، اعتقاد به رسیدگی دقیق و عادلانه به اعمال در آخرت است که شوق شهادت را همواره در کام رزمندگان شهیدی چون سیدفاضل میراسماعیلی «احلی من العسل» می‌کرد. «عروس من شهادت است. صغیر گلوله عقد ما را خواهد خواند و در پوششی از خون تازه، رخ خود را بزک خواهد کرد. در غلغله شادی مسلسل‌ها و بارش نقل سرب در حجاب سنگر، عروس شهادت را در آغوش خواهیم کشید. عروس نازم شهادت است و فرزند من و او نامش آزادی است (سفیران نور، بی‌تا، ج ۱: ۳۱۳).

ردیف	مفهوم	ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
۱	الگوی فرهنگ دفاع مقدس	گرایشی / اخلاقی	۱- مقصد الهی	۱- اخلاص
				۲- توکل
				۳- رضا
				۴- تسلیم
			۲- کرامت انسانی	۱- عزت‌خواهی، صداقت و درستکاری
				۲- شجاعت و ایستادگی در برابر دشمن
				۳- خودباوری و اعتماد به نفس
				۴- عفو، گذشت و وفای به عهد
			۳- معنویت‌گرایی	۱- شور و حال عارفانه
				۲- انس با قرآن و عترت
				۳- ساده‌زیستی و فروتنی
				۴- بی‌اعتقادی به زخارف دنیوی

۲- الگوی فرهنگ دفاع مقدس (گرایشی / اخلاقی)

الف) مقصد الهی

در فرهنگ اسلامی، کار برای خداوند و داشتن مقصد الهی، مایه ارزش و ماندگاری باورها، اخلاق و رفتارها می‌شود و انسان مؤمن، در راه تحقق اهداف، از ارجمندترین سرمایه خود یعنی جان می‌گذرد. مجاهدی که مقصد الهی دارد، معتقد است قدرت حقیقی و نامحدود از آن خداوند است، از این‌رو در انجام کارهای سترگ که توانی ویژه

می‌طلبد به خدا تکیه می‌کند. او باور دارد که اگر دین خدا را یاری کند، خداوند نیز او را نصرت خواهد کرد. در پرتو مقصد الهی، ارزش‌های اخلاقی که بودنشان در میدان نبرد و جهاد در راه خدا ضروری است، معنا و مفهوم و تحقق پیدا می‌کند (خطیبی کوشکک، ۱۳۹۰: ۵۱). ارزش‌های اخلاقی مانند: اخلاص، توکل، رضا و تسلیم از شاخص‌های مقصد الهی است که در رزمندگان تجلی یافته و در پیروزی و استقامت آنان نقش مؤثری داشته است. از مهم‌ترین ویژگی‌های رزمندگان اسلام در هشت سال دفاع مقدس صفای باطن، صداقت و اخلاص بود که آنان را در صف مجاهدان فی سبیل‌الله قرار داد. اخلاص در باور رزمندگان دفاع مقدس، نه تنها به‌عنوان یک ارزش در نگرش اسلامی آنان موج می‌زد، بلکه در رفتار و عمل آنان کاملاً هویدا بود. روحیه گمنامی، شهرت‌گریزی و بی‌نشانی فرماندهانی چون شهید همت، شهید باکری، شهید بروجردی، شهید میثمی برای هر رزمنده‌ای درس‌آموز بود.

از دیگر ارزش‌های بزرگ اسلامی توکل یعنی وکیل قرار دادن خداوند متعال در امور است. در حقیقت، توکل اعتماد و اطمینان به قادر متعال، کارها را به او سپردن و از او یاری خواستن است. اوج روحیه توکل مجاهدان سال‌های دفاع مقدس را در عملیات‌ها باید جست‌وجو و مشاهده کرد. چنانچه در احوالات شهید خرازی خطاب به فرمانده گردان خود در عملیات والفجر هشت چنین است: «سعی کن با توکل به خدا با آنها محکم برخورد کنی. توکل همه مان بر خداست. همان طور که تا حالا خدا مدد کرده است، این بار هم حتماً یاری مان می‌کند» (نبرد فو، ۱۳۶۸: ۱۶۵).

رضا نیز از دیگر شاخص‌های مقصد الهی است که به معنای خشنودی بنده از خدای متعال و خواست آن حضرت است. رزمندگان دفاع مقدس با اقتداء به سرور و سالار شهیدان امام حسین (ع) و تأسی از روحیات رهبرشان امام خمینی (ره)، مقام رضا را با مجاهدت و عبور از خویشتن در میدان‌های رزم حاصل کردند. «بارخدا، تو شاهدهی که هدف من از رفتن به جبهه به جز رضایت تو نبوده و نیست (سفیران نور، بی‌تا، ج ۱: ۴۱۹).

ب) حفظ کرامت انسانی

در مکتب اسلام و جهان‌بینی الهی، انسان عزیز است و با هر چیز که مانع این عزت و احترام شود سخت برخورد می‌شود و همه تلاش‌ها در این راه به کار بسته خواهد شد. اساس حرکت و قیام امام حسین (ع) نیز در همین نکته نهفته است و خود ایشان می‌فرمایند: «همانا بدترین خلق خدا (یزید) مرا بین ذلت و شهادت مخیر گردانید و دور

باد ذلت و خواری» و این شعار رزمندگان و فرماندهان شد که «هیئات من الذله» و برای تحقق این عزت و سیادت با همه توان و قدرت به میدان آمدند و پیروزی را در آغوش کشیدند.

بدون شک در دوران دفاع مقدس همواره کرامت انسانی از سوی فرماندهان و رزمندگان، مورد توجه بوده است. رفتار اسلامی همراه با برادری نسبت به اسرای جنگی ارمغان اسرای آزاد شده از ایران است. بسیاری از آنان در اردوگاه‌های ایران، موفق به آموختن سواد، حفظ قرآن و یادگیری زبان شدند. ایران اسلامی همواره نشان داده است که به رغم برخورداری از قدرت و توانمندی‌های لازم، هیچ‌گاه به جایی حمله نمی‌کند و در تمام این سال‌ها کرامت انسانی را نادیده نگرفته است.

از دیگر سو رفتار بین فرماندهان و نیروهای تحت امر خود و به تبع آن رفتار رزمندگان با یکدیگر اعم از بسیجی، ارتشی، سپاهی، کمیته، جهادی، شهربانی، وظیفه یا رسمی، همواره همراه با برادری، عطوفت و با حفظ کرامت و جایگاه انسانی یکدیگر بوده است به طوری که برقراری عهدنامه اخوت بین رزمندگان از هر مکانی از کشور، امری مرسوم و عادی بوده است.

از شاخص‌های کرامت انسانی رزمندگان هشت سال دفاع مقدس، عزت‌خواهی، صداقت و درستکاری، شجاعت و ایستادگی در برابر دشمن است. جلوه‌های کرامت انسانی در عرصه‌های گوناگون از جمله در خودداری از بمباران مناطق مسکونی عراق، رعایت حقوق بشردوستانه، عزت‌خواهی و کرامت در اسارت می‌توان ملاحظه کرد. خودباوری و اعتماد به نفس رزمندگان دفاع مقدس در طراحی عملیات‌ها بدون اتکا به ژنرال‌های غرب و شرق و ابتکارات آنها در جبهه‌ها مثال زدنی است.

از دیگر مؤلفه‌های کرامت انسانی، عفو، گذشت و وفای به عهد است که از آموزه‌های فرهنگ قرآنی است و از پیروان خود انتظار دارد: «... ولیعفووا ولیصفحوا...» (نور، ۲۲) است. «مدت‌ها بود مرخصی نرفته بودیم. با دوستانم برگ مرخصی قلبی جور کردیم و اسامی خود را بر آن نوشتیم و از تیپ زدیم بیرون. هنوز از مقر دور نشده بودیم که فرمانده گروهان ما را دید و قضیه لو رفت. ما را به گروهان برد. تکه کاغذی دستان داد و گفت: بنویسید چه کسی برگ مرخصی برایتان جور کرده است. همه نوشتیم: «گذشت خصلت مردان است». فرماندهان با دیدن این عبارت خندیدند و از تنبیه ما صرف نظر کردند و به ما مرخصی دادند (مشاهدات فرهنگ جبهه، ۱۳۸۲، ج ۱، ۹۷).

ج) معنویت‌گرایی

معنویت‌گرایی که در حماسه دفاع مقدس تبلور یافت و از عوامل مهم پیروزی بر دشمن بود، ریشه در فرهنگ ناب اسلامی و عرفان اصیل اسلام اهلیت(ع) دارد و از باورهای اصیل رزمندگان اسلام است. آنها براساس آموزه‌های قرآنی، ارتباط خود را با خداوند متعال نزدیک و استوار کرده بودند. این ارتباط که با یاد خدا و به وسیله شور و حال عارفانه، انس با قرآن و عترت و نیز روحیه ساده زیستی و فروتنی و بی‌اعتنایی به زخارف دنیوی و امثالهم پدید می‌آمد سبب آرامش و امنیت روح و جان و بهره‌گیری از نصرت الهی می‌شد.

از ویژگی‌های رزمندگان دفاع مقدس، داشتن روح عبادی و شور و حال عارفانه بود. اگرچه روح لطیف شور و حال عارفانه و روح سخت حماسه و جهاد به نظر ناسازگارند، اما براساس تربیت قرآنی، مجاهد تکلیف‌گرا، از یک‌سو به روح تعبد، خشوع و روح لطیف و چشمی گریان نیازمند است تا با وصل شدن به قدرت الهی، جلوه‌ای از ولی‌الله و یدالله گردد و از سوی دیگر رزمنده حماسه طلب و دشمن ستیز نیازمند روحیه دلاوری، قلبی غلیظ و زبانی پرخاشگر است تا در برابر دشمن حق با خشم مقدس و سخت‌گیری بر دشمن، بر او پیروز شود. «پس از هفت روز تحمل گرسنگی و تشنگی، بعضی‌ها با چوب و آهن به جان ما افتادند. در آن معرکه دهشتناک که من نیز از ضربات جنایتکاران بعضی بی‌نصیب نبودم، با صدای آرام ذکر می‌گفتم... آرامشی عجیب مرا فراگرفت. احساس کردم مانند فولادی آبدیده محکم و استوار شدم. در همان جا بود که به عظمت یاد خدا پی بردم(خاطره آزاده محمدتقی چشم بر زمین).

ردیف	مفهوم	ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
۱	الگوی فرهنگ دفاع مقدس	رفتاری / کارکردی	۱- پاسداشت سبک زندگی اسلامی - ایرانی	۱- پابندی به هویت اسلامی
				۲- حفظ اصالت هویت ایرانی
				۳- رعایت سنت‌ها و آداب و رسوم اسلامی ملی
				۴- آمادگی برای دفاع از مرزهای کشور
			۲- انقلابی و بسیجی	۱- مردمی و حضور در میدان‌های دشوار
				۲- پیروی و تبعیت از ولایت امر
				۳- حماسه‌گرایی، شهادت‌طلبی و استکبارستیزی
				۴- بصیر و هوشمند در دفاع از انقلاب اسلامی

۱- پایبندی به قوانین و رعایت سلسله مراتب	۳- مدیریت جهادی			
۲- تکلیف‌گرایی و استفاده از راه‌های میان‌بر				
۳- مجاهدت، استقامت، روحیه مقاومت و پایداری در برابر دشمن				
۴- تمهد، قاطعیت و کارآمدی				

۳- الگوی فرهنگ دفاع مقدس (رفتاری / کارکردی)

الف) پاسداشت سبک زندگی اسلامی ایرانی

«سبک زندگی، شیوه‌ای نسبتاً ثابت است که فرد اهداف خود را به آن طریق دنبال می‌کند، راهی است برای رسیدن به اهداف» (کاویانی، ۱۳۹۱: ۱۶). برای داشتن یک سبک زندگی مطلوب، دو نوع جهت‌گیری لازم است: الف) باید‌ها و نبایدهای مورد قبول در زندگی مشخص شود؛ ب) شیوه‌های اجرا و به عینیت رساندن آن شناخته و بر اساس آن عمل شود (کاویانی، ۱۳۹۱: ۷).

حماسه هشت سال دفاع مقدس که تجلی سبک زندگی اسلامی ایرانی است، دارای شاخص‌هایی چون:

- ۱- پایبندی به هویت اسلامی: نمادهای پایبندی به هویت اسلامی در حماسه دفاع مقدس عبارتند از: در راه خدا بودن، ولایت‌مداری، دین‌محوری، تکلیف‌مداری، شهادت‌طلبی، الهام‌بخشی و جهت‌دهندگی به سایر ملل، نهراسیدن از دشمن، جهاد در برابر دشمن متجاوز، عادلانه بودن و کرامت انسان در پرتو صلح عادلانه، انسانی بودن و حفظ ارزش‌های انسانی و رعایت حقوق بشردوستانه، دفاعی بودن و ماهیت دفاع مشروع جنگ، صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز و شرافتمندانه، منع سلاح‌های غیرمتعارف، مدارا با اسرا، حفظ محیط زیست، پرهیز از پیش‌دستی در جنگ، تأکید بر معنویت و گسترش و تعمیق معارف دینی، عزت‌خواهی و کرامت انسانی و سرباز زدن از خواسته‌های ذلت‌آور دشمن، انس با خدا، قرآن و توسل به اهلیت.
- ۲- حفظ اصالت هویت ایرانی، وفاق و همگرایی ملی، مشارکت عمومی آحاد جامعه و مردمی بودن دفاع، بیگانه‌ستیزی، اقتدار نظامی و دفاعی، استقلال سیاسی، جنبش نرم‌افزاری و سخت‌افزاری و تولید علم، نوآوری و ابتکار و پیشرفت، اعتماد به نفس و اتکا به سرمایه‌های ملی، شجاعت در برابر دشمن و نترسیدن از آنها، ابتکار و خلاقیت در جبهه‌ها و دوران اسارت از شاخص‌های هویت ایرانی است.

۳- نمادهای رعایت سنت‌ها و آداب و رسوم اسلامی ملی در حماسه هشت سال دفاع مقدس عبارتند از: امر به معروف و نهی از منکر، اقامه نماز جماعت، دعوت به نیکی و احسان و انفاق، سرودن ترانه‌ها و سرودهای ملی و محلی با مضامین حماسی و مذهبی، پیوند هویت ایرانی با هویت اسلامی در دفاع از کشور، عفو و گذشت و تحمل نامالایمات در سختی‌ها.

۴- نمادهای آمادگی برای دفاع از مرزهای کشور در حماسه هشت سال دفاع مقدس عبارتند از: دفاع از اراضی و مناطق مرزی کشور، استفاده از همه ظرفیت‌های ملی، وطن‌دوستی و دفاع از دشمن متجاوز به خاک و وطن، ادبیات و هنر حماسی مانند تدوین رمان‌ها و داستان‌ها و سرودن اشعار و خلق هنرهای حماسی.

ب) انقلابی و بسیجی

یکی از مؤلفه‌های کارکردی الگوی فرهنگ دفاع مقدس، رفتار انقلابی و بسیجی است. مهم‌ترین شاخص‌های رفتار انقلابی و بسیجی در حماسه هشت سال دفاع مقدس عبارتند از:

۱- روحیه مردمی و حضور در میدان‌های دشوار: روحیه مردمی و ترکیب آن با اکسیر اخلاص و شجاعت، فضای فرهنگی خاصی را در دفاع مقدس شکل داد که بر اثر آن بسیجیان و رزمندگان دفاع مقدس برای حضور در میدان‌های پر خطر سر از پا نشناخته و برای رفتن به خط مقدم جنگ بر دیگر بسیجیان سبقت گیرند. این روحیه و رفتار رزمندگان در جنگ تحمیلی دستاوردهای ارزشمندی مانند مقاومت در برابر هجوم دشمن، بستن راه پیشروی دشمنان، زمین‌گیر کردن دشمن در دشت‌های جنوب و کوه‌های بلند غرب و نهایتاً بیرون راندن و تعقیب آنان در سرزمین‌شان و اعتراف به شکست آنان را در پی داشته است. رزمنده‌ای درباره شجاعت سردار شهید حسن باقری می‌گوید: «شب قبل عملیات بود. حسن باقری با روحیه بسیجی‌ای که داشت با شجاعت تمام برای شناسایی تا عمق خاک دشمن رفت. او وقتی از همه چیز مطمئن شد، نیروهایش را برای حمله به جلو فرستاد» (خسروی‌راد، به نقل از چشم بیدار: ۱۳۵).

۲- پیروی و تبعیت از ولایت امر: مهم‌ترین چیزی که در احوالات رزمندگان، اسراء، شهدا و خانواده‌های ایثارگران به‌عنوان یک رفتار برجسته در دوران دفاع مقدس مشهود بوده پیروی و تبعیت از رهبری امام خمینی است. این تبعیت که در باورهای دینی آنان ریشه داشته به گونه‌ای بود که مادر ۴ شهید پس از شهادت فرزند آخرش گفت: به امام

سلام مرا برسانید و بگویید چهار فرزندم فدایی شما، از امروز چادر به کمر می‌بندم و از انقلاب و نظام دفاع می‌کنم (به نقل از آیت‌الله موحدی کرمانی).

۳- حماسه‌گرایی، شهادت‌طلبی و استکبارستیزی: یکی از شاخص‌های فرهنگ دفاع مقدس، حماسه‌گرایی، شهادت‌طلبی و استکبارستیزی رزمندگان است. جنگ نابرابر دشمن در عده و عده، مهم‌ترین سرمایه نظام جمهوری اسلامی در خلق حماسه‌هایی مانند طریق القدس، فتح‌المبین، بیت‌المقدس، والفجر ۸ و دیگر عملیات‌هایی شد که منجر به آزادسازی میهن اسلامی و تنبیه متجاوز در درون سرزمین‌شان بود.

۴- بصیرت و هوشمندی در دفاع از انقلاب اسلامی: هوشمندی و بصیرت بودن رزمندگان دفاع مقدس در قبال شناخت دشمن و ترفندهای سیاسی روانی موهبت بزرگ الهی بود که ناکامی دشمن را به دنبال داشت. بصیرت که قطب نماي حرکت ملت قهرمان ایران در طول سال‌های انقلاب اسلامی است، برخاسته از فرهنگ اسلامی است که «ادعوا الی الله علی بصیره انا و من التبغنی» (یوسف، ۱۰۸). و یا حضرت امیر(ع) می‌فرماید: «لا یحمل هذالعلم الا اهل البصر و الصبر» بصیرت را معیار اصلی در دینداری و ایستادگی در برابر دشمن می‌داند.

ج) مدیریت جهادی

مهم‌ترین شاخص‌های مدیریت جهادی رزمندگان در حماسه هشت سال دفاع مقدس عبارتند از:

۱- پای‌بندی به قوانین و رعایت سلسله مراتب: شهید حسن باقری هر وقت در برابر محسن رضایی فرمانده وقت سپاه قرار می‌گرفت با فروتنی سخن می‌گفت و نزد او صدا را بلند نمی‌کرد؛ به طوری که وقتی یکی از نیروها عصبانی می‌شد و مسائلی را با تندی به فرماندهی کل می‌گفت او ناراحت می‌شد و می‌گفت: «جلو فرمانده نباید این طور صحبت کرد...» (سیرت سرداران، ۱۳۶۶: ۴۰).

۲- تکلیف‌گرایی و استفاده از راه‌های میان‌بر: تکلیف‌گرایی یعنی «دغدغه انجام درست و به موقع وظیفه بدون لحاظ نتیجه و حرکت با انگیزه فرمانبری از خداوند و کسب رضایت اوست» (خطیبی کوشکک، ۱۳۹۰: ۷۱). امام خمینی و مقام معظم رهبری دو الگوی تکلیف‌گرایی می‌فرمایند: «آنچه برای ما مهم است عمل به تکلیف شرعی است» (صحیفه نور، ج ۷: ۳۷). «در درجه اول برایمان انجام تکلیف مهم باشد» (حدیث ولایت، ۱/ ۱۳۶۸).

۳- مجاهدت، استقامت، روحیه مقاومت و پایداری در برابر دشمن: از شاخص‌های برجسته مدیریت جهادی مجاهدت در برابر دشمن است. روحیه جهادی رزمندگان تبلور عینی روحیه امام خمینی بود؛ هنگامی که آمریکا ناوهای جنگی خود را برای حمایت از صدام به خلیج فارس گسیل داشت، مسوولان رده بالا در این باره نظر امام را جویا شدند. ایشان با کمال شجاعت و با روحیه جهادی و راهبردی فرمود: «اگر من بودم با ورود اولین ناو آمریکایی به خلیج فارس آن را هدف قرار می‌دادم» (حاج احمد خمینی، به نقل از ستوده، ۱۳۷۶: ۲۴۳).

۴- تعهد، قاطعیت و کارآمدی: رفتار متعهدانه به همراه قاطعیت در عرصه مدیریت از ارکان مهم کارآمدی و رسیدن به اهداف در دوران دفاع مقدس بود. این منطق برخاسته از منطق قرآنی «لا تظلمون و لا تُظلمون» است که مؤمنان باید با قاطعیت در برابر دشمن ظالم بایستند.

خلاصه و نتیجه‌گیری

در این تحقیق، الگوی فرهنگ دفاع مقدس که ریشه در فرهنگ اسلامی ایرانی دارد، در سه بعد بینشی، گرایشی و رفتاری و در ۳۶ شاخص شامل: خدامحوری، ولایت‌مداری، معادباوری (مؤلفه‌های بینشی) مقصد الهی، کرامت انسانی، معنویت‌گرایی (مؤلفه‌های گرایشی) پاسداشت سبک زندگی اسلامی ایرانی، انقلابی و بسیجی، مدیریت جهادی (مؤلفه‌های کنشی) طراحی شد. گذشت بیش از یک ربع قرن از حماسه هشت سال دفاع مقدس، ضرورت روزافزون ارائه الگوی فرهنگ دفاع مقدس را برای بهره‌گیری نسل جدید و بازنمایی به دیگر جوامع اسلامی در شرایط جنگ نیابتی امروز برجسته ساخته است. در شرایط حاضر که با پدیده‌های نوپدید در هویت‌سازی و تغییر فرهنگ کشور مواجهیم، اقداماتی مانند: تبیین ابعاد، مؤلفه و شاخص‌های فرهنگ دفاع مقدس در سطوح و عرصه‌های مختلف از سوی پژوهشگاه دفاع مقدس، گفتمان‌سازی صحیح فرهنگ دفاع مقدس در خانواده‌ها، مراکز آموزشی و عرصه‌های عمومی جامعه، مطالبه‌گری از مسوولان در باز نشر فرهنگ دفاع مقدس، الگو بودن رزمندگان و ایثارگران هشت سال دفاع مقدس در پابندی به فرهنگ دفاع مقدس و انتقال آن به نسل جدید، توسعه برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی تربیت مدرس و مربی دفاع مقدس در سطح حوزه‌های علمیه و مراکز آموزش عالی، تعیین واحد درسی خاصی با عنوان «فرهنگ دفاع مقدس» در مراکز علمی و آموزشی، دوره‌های ارتقای توانمندی

علمی بصیرتی مدیران و کارشناسان فرهنگی، تدوین برنامه‌های ویژه در رسانه ملی و فضای مجازی به منظور تولید برنامه‌های جدید در بازشناسی فرهنگ دفاع مقدس، و نیز اندیشه‌ورزی و نظریه‌پردازی از سوی محققان کشور در کرسی‌های آزاداندیشی از روش‌های مهم در بهره‌گیری از فرهنگ دفاع مقدس (که ریشه در فرهنگ اصیل دینی ایرانی دارد)، در توسعه و تعمیق هویت ملی است.

منابع

- قرآن کریم
- اجلالی، منصور؛ هاشمی، حسن (۱۳۹۳)؛ *بصیرت قطب نمای حرکت صحیح*، تهران: معاونت سیاسی سازمان عقیدتی سیاسی ودجا.
- امام خمینی (ره) (۱۳۶۱)؛ *صحیفه نور*، ج ۷، چ ۱، تهران: مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- بهداروند، محمدمهدی (۱۳۹۰)؛ *دستاورد های فرهنگی دفاع مقدس و آفت های تهدید کننده آن*، قم: کتاب فردا.
- بی نام (۱۳۷۵)؛ *حدیث ولایت*، چ ۱، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- بی نام (۱۳۷۷)؛ *امام و دفاع مقدس (خاطرات سردار باقری)*، چ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- بی نام (بی تا)؛ *سفیران نور*، مرکز پژوهش های فرهنگی بنیاد شهید انقلاب اسلامی، ج ۱.
- بی نام (۱۳۶۶)؛ *سیرت سرداران*، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- بی نام (۱۳۶۸)؛ *نبرد فاو*، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- بی نام (۱۳۷۰)؛ *صبر و ظفر*، معاونت تبلیغات و روابط عمومی ارتش جمهوری اسلامی.
- بی نام (۱۳۹۲)؛ *نقشه مهندسی فرهنگی کشور*، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- تقی زاده اکبری، علی؛ سنگری، محمدرضا؛ عبداللهی، مهدی (۱۳۸۷)؛ *عوامل معنوی و فرهنگی دفاع مقدس*، قم: پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
- حسینخانی، نوراله (۱۳۹۲)؛ *مبانی نظری اندیشه های دفاعی امام خامنه ای*، تهران: دانشگاه صنعتی مالک اشتر.
- خطیبی کوشک، محمد (۱۳۸۶)؛ *راهکار های حفظ و نشر ارزش های دفاع مقدس*، قم: زمزم هدایت.
- ----- (۱۳۹۰)؛ *ارزش ها در دفاع مقدس*، قم: پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
- ستوده، امیررضا (۱۳۷۶)؛ *پا به پای آفتاب*، چ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- عامری، داود (۱۳۹۳)؛ *پیوست فرهنگی*، تهران: معاونت فرهنگی ستاد کل نیروهای مسلح.
- فقیهی، سیدمهدی؛ مهرآبادی، محسن (۱۳۸۲)؛ *مشاهدات فرهنگ جبهه*، تهران: فرهنگ گستر.
- کیوی، ریمون؛ کامپنهود، لوک وان (۱۳۷۰)؛ *روش تحقیق در علوم اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: نشر فرهنگ معاصر.
- کاویانی، محمد (۱۳۹۱)؛ *سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.